

پژوهش‌ها در معماری اسلامی ۹

شماره شایا: X 980 - 2382

فصلنامه علمی - پژوهشی
قطب علمی معماری اسلامی
سال سوم - شماره چهارم - زمستان ۱۳۹۴

- الگوی پنهان حاکم بر نظام استقرار فضایی در مسکن ایرانی - اسلامی (بررسی موردی خانه رسولیان یزد)
حسنعلی پورمند / فاطمه طباطبایی ملاذی
- بررسی ابزارها و روش‌های ایجاد محرمیت در خانه‌ی زینت‌الملک شیراز منطبق بر آیات و روایات اسلامی
کوروش مؤمنی / ندا ناصری
- بررسی اهمیت، اولویت و اصالت فضای باز در مسجد
امیر سلمانی / محمدحسین رحیمی / مهدی خاکزند
- مقایسه سبک شناختی معماری مساجد ایرانی و شعر فارسی
افسانه خاتون آبادی
- مدیریت شهری دوران اسلامی در فضاهای اقتصادی شهر و توسعه و بکارگیری آن در شهرهای ایران امروز
محمد حسین شریف زادگان / بهزاد ملک پور اصل
- مقایسه‌ی تحلیلی نگرش غربی حفاظت با جهان بینی اسلامی در تبیین وجوه فراکالبدی میراث معماری
رضا ابوئی / محمدرضا اولیاء / زهره یادگاری / شهاب افاضت
- نقش مرمتگر در مرمت ابنیه‌ی حوزه‌ی فرهنگ و تمدن اسلامی؛ تأملی بر مبانی رویکردهای مرمتی در دانش مرمت بر اساس عامل انسانی مرمت
محمود ارژمند / احمد امین‌پور

مدیر مسئول: معاونت پژوهشی دانشگاه علم و صنعت ایران

سر دبیر: مهندس عبدالحمید نقره کار

مدیر داخلی: دکتر محمد منان رئیسی

ویراستار ادبی فارسی: سارا متولی

کارشناس مجله: امیرحسین یوسفی

ویراستار انگلیسی: امید خزان

هیأت تحریریه:

دکتر سید غلامرضا اسلامی : دانشیار دانشگاه تهران

دکتر حسن بلخاری : دانشیار دانشگاه تهران

دکتر مصطفی بهزادفر : استاد دانشگاه علم و صنعت ایران

دکتر محمد رضا پور جعفر : استاد دانشگاه تربیت مدرس

دکتر مهدی حمزه نژاد : استادیار دانشگاه علم و صنعت ایران

دکتر اسماعیل شیعه : استاد دانشگاه علم و صنعت ایران

دکتر منوچهر طیبیان : استاد دانشگاه تهران

دکتر محسن فیضی : استاد دانشگاه علم و صنعت ایران

دکتر حمید ماجدی : دانشیار واحد علوم تحقیقات دانشگاه آزاد اسلامی

دکتر اصغر محمد مرادی : استاد دانشگاه علم و صنعت ایران

دکتر غلامحسین معماریان : استاد دانشگاه علم و صنعت ایران

دکتر فاطمه مهدیزاده سراج: دانشیار دانشگاه علم و صنعت ایران

دکتر محمد نقی زاده: استادیار واحد علوم تحقیقات دانشگاه آزاد اسلامی

دکتر علی یاران : دانشیار وزارت علوم تحقیقات ، فناوری

طراح جلد و صفحه آرا: امیرحسین یوسفی

قیمت: ۱۰۰۰۰ ریال

لیست داوران این شماره:

دکتر بهمن ادیب زاده: دانشیار دانشگاه شهید بهشتی
دکتر آریتا بلالی اسکویی: استادیار دانشگاه هنر اسلامی تبریز
دکتر لیدا بلیلیان اصل : استادیار دانشگاه آزاد اسلامی واحد تبریز
دکتر محمدرضا بمانیان، استاد دانشگاه تربیت مدرس
دکتر مهدی حمزه نژاد: استادیار دانشگاه علم و صنعت ایران
دکتر محمدمنان رئیسی: استادیار دانشگاه علم و صنعت
دکتر سید محمدحسین ذاکری، استادیار دانشگاه شیراز
دکتر مینو قره بیگلو: استادیار دانشگاه هنر اسلامی تبریز
دکتر علی عمرانی پور: استادیار دانشگاه کاشان
دکتر محمدباقر کبیرصابر: استادیار دانشگاه تهران
دکتر منصوره طاهباز: دانشیار دانشگاه شهید بهشتی
دکتر جعفر طاهری: استادیار دانشگاه فردوسی مشهد
دکتر ابوالفضل مشکینی، استادیار دانشگاه تربیت مدرس
دکتر قاسم مطلبی: استادیار دانشگاه تهران
دکتر اصغر محمد مرادی: استاد دانشگاه علم و صنعت ایران
دکتر فاطمه مهدیزاده سراج: دانشیار دانشگاه علم و صنعت ایران
دکتر سیدرسول موسوی حاجی: دانشیار دانشگاه مازندران
دکتر مسعود ناری قمی: استادیار دانشگاه کاشان
دکتر احد نژاد ابراهیمی: استاد یار دانشگاه هنر اسلامی تبریز
دکتر پریسا هاشم پور: استادیار دانشگاه هنر اسلامی تبریز
دکتر بهزاد وثیق: استادیار دانشگاه صنعتی جندی شاپور

نشریه پژوهش‌های معماری اسلامی بر اساس مجوز کمیسیون نشریات
وزارت علوم تحقیقات و فناوری به شماره ۱۳۷۲۰۶/۱۸/۳ مورخ
۹۳/۷/۲۸ از شماره نخست دارای اعتبار علمی پژوهشی می باشد.

این مجله در پایگاه های (SID) و (ISC) نمایه می شود.

بررسی اهمیت، اولویت و اصالت فضای باز در مسجد

امیر سلمانی*

کارشناس ارشد معماری، دانشگاه هنر اصفهان

محمدحسین رحیمی**

دانشجوی کارشناسی ارشد مهندسی معماری، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران

مهدی خاکزند***

دکتری معماری منظر، استادیار، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت ایران، تهران

تاریخ دریافت مقاله: ۹۴/۶/۲۴ تاریخ پذیرش نهایی: ۹۴/۱۰/۱۴

چکیده:

مسجد در زمره‌ی مهمترین و حساس‌ترین بناهای جمعیت مسلمانان و از اولین جایگاه‌های نمود جماعت و یا به تعبیر دقیقتر، امت است. اما با این وجود و علی‌رغم تجربه قابل توجه معماری مسجد در اسلام و ایران، به نظر می‌رسد در مقایسه با مسجد آرمانی - مسجدی که غایت مطلوب اسلام است - فاصله‌ی قابل توجهی وجود دارد. به نحوی که «فضای باز»، که با توجه به سیره و سنت اسلام و تاریخ ساخت مسجد از اهمیت غیرقابل انکاری برخوردار است؛ مورد غفلت واقع شده است. بخشی که نه تنها باعث ارتقای کیفی معماری مسجد می‌شود؛ بلکه عبادت در آن اهمیت خاصی دارد. این غفلت باعث شده است که به مرور زمان فضای باز در مساجد کمرنگ و حتی حذف گردد. در این زمینه بررسی شواهد میدانی، ضرورت مسئله را روشن ساخت و منابع کتابخانه‌ای توجه به آن را تکمیل نمود. در همین راستا به شیوه‌ی ترکیبی، اهمیت و اصالت فضای باز مورد بررسی قرار گرفت و از روش تفسیری-تاریخی برای بیان حضور فضای باز در مسجد و عبادت در آن، استفاده شد و روش تحلیل محتوا در باب محتوای بیان شده در متون مراجع اسلامی شامل قرآن کریم، احادیث و سیره‌ی پیامبر (ص) و بررسی و ارزیابی آن‌ها به کار برده شد. به همین منظور معماری مساجد اصیل برخی مراکز قلمرو اسلام در دوره‌هایی از آغاز تاریخ اسلام تا قرن دهم هجری و همچنین، مساجد با فضای بسته مورد ارزیابی قرار گرفت. سپس مسجد النبی و شیوه‌ی برخورد پیامبر اسلام (ص) در باب معماری آن مورد مذاقه قرار گرفته و معماری مسجدالحرام نیز تحلیل شد. لازم به ذکر است در این مقاله، توجه به منابع مورد وثوق اسلام در حوزه‌ی معماری مسجد مورد تأکید می‌باشد؛ هر چند از بررسی دیگر منابع نیز غفلت نشد. با جمع‌بندی ادله جمع‌آوری شده می‌توان گفت علاوه بر اینکه فضای باز در مسجد به عنوان بخش یا عضوی اساسی از کالبد آن معرفی می‌گردد؛ بلکه فراتر از آن، فضای باز در مسجد دارای اصالت، اهمیت و اولویت است به نوعی که نشانگر برتری نسبی فضای باز نسبت به فضای بسته در مسجد است و در باب کارکرد آن نیز می‌توان گفت عبادت، جنبه‌ی فراموش شده و کاربرد بنیادین حیاط در مسجد است.

واژه های کلیدی: مسجد، معماری، حیاط، فضای باز، اسلام.

مقدمه

استنباط احکام از «فضای باز» سخن می‌گوید. به علاوه با تعمیق در نمونه‌های تاریخی و احکام ساخت مسجد، فضای باز در مسجد چیزی بیش از یک فضای تقسیم یا تنوع معمارانه است و چه بسا نتوان آن را صرفاً یک میراث معماری محلی محسوب نمود. اضافه نمودن حیاط به بسیاری از نیایشگاه‌های ماقبل اسلام که بعد از اسلام تغییر کاربری داده و به مسجد تبدیل شده‌اند؛ دلیلی بر این مدعا است. از نگاهی دیگر به نظر می‌رسد عبادت در فضای باز جنبه‌ی از یاد رفته‌ی مسجد است که متعاقباً باعث تضعیف و حتی حذف حیاط گردیده است. در این جا، صرف نظر از عام یا خاص بودن مسجد، سخن از تفکر غالب حذف حیاط و فضای باز از عرصه‌ی مسجد است که ممکن است در مساجد تاریخی، نوساز عامی یا حتی خاص رخ دهد. شایان ذکر است در طول روند انجام پژوهش فضای باز و حیاط به جای یکدیگر استعمال می‌شوند که در هر دو صورت معنا و مفهوم یکسان مدنظر است هر چند فضای باز تعبیر گسترده‌تری را در بردارد.

پیشینه‌ی پژوهش

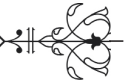
نقش حیاط به عنوان یکی از اندام‌های مسجد تقریباً غیرقابل انکار است؛ چنانکه مستشرقی چون هیلن براند آن را یکی از اجزای مسجد معرفی می‌کند؛ اما برای آن تنها نقشی واسط قائل می‌باشد. حیاط مسجد در این نگرش با حیاط کلیسا از حیث مقدمه‌ای برای ورود به حرم قیاس شده است که از حضور فضایی مقدس در پس آن خبر می‌دهد (هیلن براند ۱۳۹۰، ۱۰۲).

برخی دیگر نیز بی‌آنکه تأکیدی مستقیم بر وجود حیاط در مسجد داشته باشند؛ صرفاً از جنبه‌های عرفانی، فرهنگی و عملکردی آن را مورد توجه قرار داده‌اند. طه‌پوری به نقل از استیرلن می‌نویسد: «به نظر می‌رسد که حیاط قلب و عمق بنا و سرچشمه‌ی آن است؛ گویی کل بنا از این منطقه‌ی مرکزی سامان یافته است.» حیاط دریچه‌ای به جهان ملکوتی یا عالم آرمانی هر مؤمن، پهنه‌ی گشوده‌ای در زیر سقف ملکوتی آسمان است (طه‌پوری ۱۳۹۱، ۱۵۸). در همنشینی فضای باز و بسته باید گفت نقش حیاط چنان چشمگیر است که اگر از میانه برخیزد؛ همه چیز فرو

به نظر می‌رسد فضاهای عمده‌ی مساجد را، با دیدگاهی کلی می‌توان در دو بخش فضای باز و بسته تقسیم نمود. فضای باز مسجد که معمولاً حیاط نامیده می‌شود؛ در اسلام و بازتاب آن در تاریخ معماری مسجد، عنصری غیرقابل انکار است. البته دسته‌بندی‌های موجود برای مسجد اغلب از فضای بسته آن شروع می‌شود؛ چنانکه در یکی از آخرین آن‌ها مساجد شبستانی، مساجد گنبدخانه‌ای و مساجد ایوانی به عنوان گونه‌های بنیادین هندسی در مساجد ایران نامبرده می‌شود (حجت و ملکی ۱۳۹۱) و به وضوح از نقش محوری بخش‌های مسقف مسجد سخن می‌گویند. اما برای مثال، آنچنان که در بررسی یکی از مهم‌ترین نمونه‌ها یعنی تطور مسجد جامع اصفهان در طول تاریخ دیده می‌شود؛ در طرح گسترش با حذف بخش‌هایی از فضای مسقف و شبستان‌ها اقدام به ایجاد فضای نیمه‌باز ایوان‌ها نموده و بدون تعرض در محدوده‌ی حیاط سعی در پیش‌روی در فضای مسقف وجود داشته است در عوض آنکه حیاط و فضا باز مورد هجومه قرار گیرد^۱ و این در حالی است که اگر فضای بسته به عنوان فضای اصلی مسجد پذیرفته شود؛ فضای باز می‌تواند سهل‌الوصول‌ترین ذخیره برای گسترش فضای بسته تلقی شود. حال آنکه ابهامات و سؤالات جدی پیش روی ما است؛ نظیر این موارد که چرا فضای باز از حضوری چشمگیر در طول تاریخ مسجد برخوردار است؟ چرا باید در حالی که نیاز مبرم به زمین در مناطق شهری بیشتر و بیشتر می‌شود؛ بخشی از فضای مسجد را باز و یا در اصطلاح بلا استفاده قرار داد؟ و اصولاً اصالت فضای باز در مسجد تا چه میزان است؟

آنگونه که از شواهد برمی‌آید «حیاط در مسجد» از ابتدا، یکی از بخش‌های اصلی کالبد بوده است؛ به نحوی که از نخستین مسجد اسلام تا دوران معاصر فضای باز در مسجد حضوری چشمگیر دارد. مسجد پیامبر (ص) بنابر اقوال مشهور محققین مستشرق^۲ و علمای اسلام بر مبنای فضای باز محصور شکل می‌گیرد و اضافاتی بر آن به عنوان بخش‌هایی برای صرف سایه‌اندازی عارض می‌شود. در نتیجه سیره‌ی عملی به عنوان یکی از منابع مرجع جهت

تفسیری-تاریخی در خصوص وقایع تاریخی در ارتباط با عبادت در فضای باز و همچنین حضور حیاط در مساجد قلمرو اسلام چاره‌ساز بوده است. البته در این زمینه از مساجد بدون فضای باز نیز غفلت نشده است. سپس روش تحلیل محتوا برای بررسی محتوای فضای باز در متن روایات و توصیه‌های پیامبر اکرم (ص) و ائمه‌ی طاهرین (ع)، سیره‌ی عملی در ارتباط با کاربرد آن و نهایتاً ارجاعات فضای مسقف در متون، به کار برده شد.

وضعیت فعلی فضای باز در مساجد

امروزه برخی مساجد به دلایل مختلف اقدام به حذف حیاط می‌کنند و اساساً بسیاری از مساجد نوساز بدون فضای باز ساخته می‌شوند و بعضاً مساجد قدیمی نیز برای گسترش نسبت به حذف حیاط و فضای باز اقدام می‌نمایند. برخی مساجد به دلایلی مانند کوچکی فضا، دشواری نگهداری حیاط و دسترسی سریع از معبر به شبستان با مسقف کردن حیاط و بعضی با ساخت بنا در محدوده‌ی حیاط اقدام به گسترش فضای مسقف می‌نمایند؛ اما می‌توان از دلایلی از جمله رواج تفکر مدرن، گرایش‌های مادی و نگرش سوداگرانه به زمین، عدم توجه به معنا و کیفیات فضایی حیاط نیز نام برد. همچنین نباید از عامل مهم «تغییر مکان فعالیت‌ها از فضای باز به فضاهای بسته» غافل شد (طاهباز و جلیلیان ۱۳۹۰، ۲۱). حال آنکه این امر موجبات آسیب‌هایی را به مسجد فراهم خواهد آورد: «حذف صحن از معماری مسجد و ایجاد ارتباط مستقیم و بی‌واسطه بین بیرون و درون مسجد در طرح‌های معاصر، نظم سلسله‌مراتبی گذار مؤمن از بیرون به درون را به شدت تحت تأثیر قرار داده و ضمن تقلیل خلوت و خصوصیت درون مسجد بر امکانات و تمهیدات مورد نیاز حضور قلب مؤمنین از جمله آرامش، تأثیر منفی دارد» (امین‌زاده گوهرریزی ۱۳۷۸، ۳۴).

این پدیده‌ی فراگیر می‌تواند مسجد را وارد چالشی جدید و معاصر نماید: چالش فضای باز. چالشی که با توجه به نتایج و اهمیت انکارناپذیر فضای باز در معماری مسجد از جمله تنوع فضایی، سلسله‌مراتب حضور، درک و خوانایی معماری، امکانات نورگیری و تهویه، درک زمان، پالایه‌ی آلودگی‌های دیداری و شنیداری و بسیاری موارد دیگر،

می‌پاشد (نوایی و حاجی‌قاسمی ۱۳۹۰، ۲۴).

توجه به درونگرایی در دیدگاه اسلامی نکته‌ی قابل توجه دیگر در بروز حیاط است. «درونگرایی با تعبیر کالبدی رایج آن فضای بسته حول یک فضای باز مرکزی تنها یک راه حل برای یک مفهوم کلی‌تر و دید کلان‌تر اسلام به محیط کالبدی به عنوان بستر ظهور جامعه‌ی اسلامی است. نگاه اسلام نه صرفاً در مورد خود کالبد، بلکه درباره‌ی نحوه‌ی حضور انسان در محیط کالبدی، درونگرا است.» درونگرایی نیز به عنوان یکی از ویژگی‌های مشترک که در تمام رویکردها در معماری اسلامی وجود دارد و لازمه‌ی آن ایجاد حیاط در بنا خواهد بود؛ می‌تواند عامل مهم دیگری در خصوص اصالت فضای باز معرفی شود که از آن به تعبیر «بسته بودن فضای خصوصی نسبت به فضای شهری و بازشدگی آن به سوی فضای باز خصوصی (عمدتاً حیاط میانی)» یاد می‌شود (ناری‌قمی ۱۳۸۹).

علی‌رغم تأکیداتی که مستقیم یا غیرمستقیم درباره‌ی حضور فضای باز در مسجد دیده می‌شود؛ باید اشاره نمود در این میان مساجدی بدون حیاط نیز وجود دارند. در این خصوص مرحوم پیرنیا حیاط را میانسرای سرگشاده‌ای می‌پندارد که نقشی جهت درونگرا بودن فضا دارد و در نتیجه با این دیدگاه سه دسته مسجد فاقد حیاط را نام می‌برد: مساجدی که «پیرامون آن‌ها را باغ و چمن گرفته و با بارویی با کوچه و گذر از دیگر ساختمان‌ها جدا می‌شود (مسجد کبود تبریز^۳ و...) و یا در کنار آن میدان و واشدگاهی است که آن را از داشتن میانسرا بی‌نیاز می‌کند (مسجد شیخ لطف‌اله) و چند مسجد انگشت‌شمار هم هست (ویژه‌ی کوی‌های کوچ) که جز برف‌انداز سرگشاده‌ای در میان یا کنار خود ندارد (مسجد ملا عبدالخالق یزد) در اینگونه مسجدها بام جای سرگشاده را می‌گیرد» (پیرنیا ۱۳۸۷ الف، ۴۷).

روش پژوهش

کمرنگ‌تر شدن نقش حیاط در مساجد و حتی مسقف شدن آن‌ها با توجه به اهمیت فضای باز در مسجد، ضرورت توجه به این مسئله را جدی‌تر می‌نماید. در همین راستا با بهره‌مندی از روش ترکیبی اهمیت و اصالت فضای باز در مسجد مورد مذاقه قرار گرفت؛ به نحوی که روش

عتیق اصفهان و بسیاری موارد مشابه دیگر وجود دارد و با بخش فرورفته‌ی آن برای امام جماعت به وضوح از عبادت در فضای باز سخن می‌گویند. البته این موارد گونه‌های تکامل‌یافته‌ی عبادت در فضای باز را می‌نمایاند. هر چند اینگونه تمهیدات، خود گویای انجام عبادت در فضای باز قبل از این تکاملات است و برای رفع حاجت و ارتقای کیفیت از برخی تمهیدات معمارانه استفاده شده است (مانند جداسازی مسیرهای عبوری از محدوده‌ی نماز).

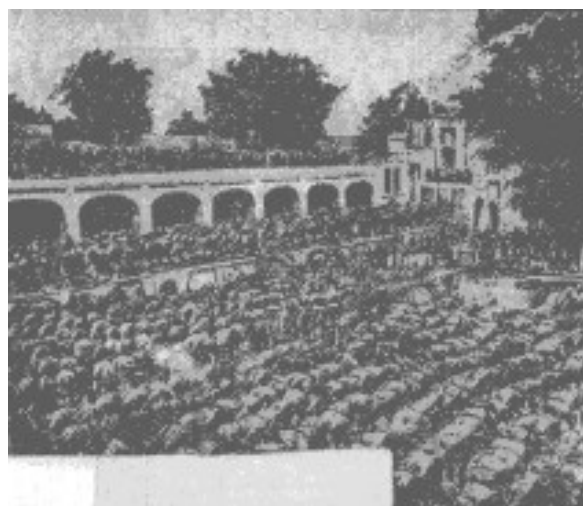
تصویر ۲. صفه مسجد جامع زواره (مأخذ: نگارندگان)

تصویر ۳. صفه های مسجد جامع حکیم اصفهان (مأخذ: نگارندگان)

می‌تواند تهدیدی جدی در این زمینه تلقی شود.

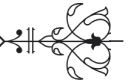
بررسی تاریخ حیاط در مسجد با نگاهی اجمالی به مسجد در طول تاریخ اسلام آشکارا حیاط، بعنوان بعد جدانشدنی مسجد و میراثی پایدار یافت می‌شود. در تمامی ادوار معماری پس از اسلام و اقلیم‌های متنوع، چه در ایران و چه در سایر نقاط جهان، از چین تا شمال آفریقا و حتی اروپا، با توجه به گستره‌ی وسیع قلمرو حکومت اسلامی، عموماً حیاط (فضای باز) در مساجد دیده می‌شود. یکی از مهم‌ترین دلایل حضور فضای باز در مسجد عبادت در آن است یا به عبارتی دیگر حیات^۴ حیاط، دلیلی بر بقای آن بوده است. احتمالاً نماز گزاردن در فضای باز یا به طور کلی عبادت در فضای باز امری بدیهی می‌نموده‌است چنانکه به سختی بتوان در متون تاریخی موارد قابل ذکر یافت.

تصویر ۱. اقامه نماز در حیاط مسجد

(مأخذ: رنه دالمانی ۱۳۳۵، ۱۸۳)

اما با این وجود رنه دالمانی در سفرنامه‌ی از خراسان تا بختیاری از اقامه‌ی نماز در حیاط مسجد، سخن می‌گوید (پانوشت تصویر در کتاب زواری که در حیاط مسجد نماز می‌خوانند) (رنه دالمانی ۱۳۳۵، ۱۸۳) و حتی در این باره تمهیداتی که معماران در طراحی مساجد نیز برای عبادت در فضای باز به کار می‌برده‌اند؛ قابل توجه است. مانند صفه‌هایی که در حیاط مساجدی چون حکیم و جامع

بررسی شکلی فضای باز در نقشه مسجد در پهنه زمانی (آغاز تا قرن دهم هجری قمری)-مکانی (قلمرو حکومت اسلامی)			
عریستان (مکه)	عربستان (مدینه)	عراق (کوفه)	سوریه (دمشق)
۱. مسجدالحرام	۲. مسجدالنبی (آغاز تاریخ اسلام)	۳. مسجد کوفه (۶۰ ه.ق)	۴. مسجد جامع دمشق (۹۶ ه.ق)
مأخذ: www.google.com/earth	مأخذ: نقره کار و همکاران (۱۳۹۱)	مأخذ: هیلن براند (۱۳۹۰)	مأخذ: هیلن براند (۱۳۹۰)
ایران (دامغان)	اسپانیا (اندلس)	تونس (قبروان)	تونس (تونس)
۵. مسجد تاریخانه دامغان (۱۵۰ ه.ق)	۶. مسجد جامع قرطبه (۱۷۵ ه.ق)	۷. مسجد جامع قیروان (۲۲۱ ه.ق)	۸. مسجد جامع تونس (۲۵۰ ه.ق)
مأخذ: (پیرنیا ۱۳۸۷ ب)	مأخذ: (هیلن براند ۱۳۹۰)	مأخذ: (هیلن براند ۱۳۹۰)	مأخذ: (هیلن براند ۱۳۹۰)
یمن (صنعا)	تونس (مهدیه)	مصر (قاهره)	ایران (اصفهان)
۹. مسجد جامع صنعا (*)	۱۰. مسجد جامع مهدیه (۳۰۴ ه.ق)	۱۱. مسجد الازهر (۳۶۱ ه.ق)	۱۲. مسجد جامع اصفهان (۴۵۴ ه.ق)
مأخذ: (هیلن براند ۱۳۹۰)	مأخذ: (هیلن براند ۱۳۹۰)	مأخذ: (هیلن براند ۱۳۹۰)	مأخذ: (پیرنیا ۱۳۸۷ ب)

الجزایر (تلمسان)	ترکیه (سلجوق)	ازبکستان (بخارا)	ترکیه (سلیمانیه)
۱۳. مسجد سید ابومدیان (۷۳۹ ه.ق)	۱۴. مسجد عیسی بیک (۷۷۶ ه.ق)	۱۵. مسجد کالیان (۸۰۰ ه.ق)	۱۶. مسجد سلیمانیه (۹۶۳ ه.ق)
ماخذ: (هیلن براند ۱۳۹۰)	ماخذ: (هیلن براند ۱۳۹۰)	ماخذ: (هیلن براند ۱۳۹۰)	ماخذ: (هیلن براند ۱۳۹۰)
راهنما	فضای مسقف	سایبان مسقف	فضای باز
توضیحات	* «بنا بر احادیث بومی به زمان پیامبر باز می گردد و احتمالاً به دست ولید اول بازسازی شده است.» (هیلن براند ۱۳۹۰، ۱۳۳)		

بررسی این مساجد، چهار الگوی کلی ارتباط فضای باز و بسته در مسجد را نمایش می دهد.

جدول ۲. الگوی تاریخی کلی برای ارتباط فضای باز و بسته (مأخذ: نگارندگان)

مسجد بدون فضای بسته	مسجد با یک جبهه بسته	مسجد با سه جبهه بسته	مسجد با فضای باز محاط
فضای باز	فضای مسقف	راهنما	

عبادت در نظر گرفته شود؛ با توجه به افزایش جمعیت مسلمانان حذف حیاط به نفع شبستان کاملاً منطقی بوده و دور از انتظار نیست. اما حفظ حیاط در این مساجد، خود نشانی از اهمیت ماهوی فضای باز در مسجد می باشد. از سوی دیگر حضور فضای باز در مساجد اقصی نقاط جهان اسلام که از اقلیمها و بسترهای فرهنگی متفاوتی بهره می برند و دارای سنت های متفاوت معماری هستند نیز؛ خود

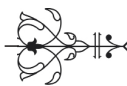
واضح است که فضای باز، کمابیش در تمامی این مساجد نمونه و شاخص به عنوان نقطه ی مشترک، با تناسبات مختلف وجود دارد. به نحوی که می توان از آن (حیاط) به عنوان فضایی غیرقابل اجتناب در کالبد غالب مساجد شاخص یاد کرد. به بیان دیگر با کمی کنکاش در مساجد پس از مسجد النبی، همواره فضای باز محصور دیده می شود؛ در حالی که اگر فضای شبستانی، فضای اصلی

نشانی بر رابطه‌ی نزدیک مسجد و فضای باز است. اما گروه و با توجه‌باتی منطقه‌ای، فرهنگی و برخی شرایط همانطور که در پیشینه‌ی تحقیق ذکر شد؛ مساجدی بدون فضای باز نیز وجود دارند که تقریباً اکثر آن‌ها در قالب سه

جدول ۳. دسته‌بندی مساجد بدون حیاط (مأخذ: نگارندگان)

ردیف	گونه	علل و عوامل تشکیل‌دهنده مسجد	نمونه‌ها
۱	مساجد کوچک محله‌ای	<p>- مساجدی که معمولاً اتاق‌های را به مسجد اختصاص می‌دهند و از یک یا دو اتاق با دسترسی مستقیم از کوچه تشکیل شده‌اند.</p> <p>- در این مساجد اصولاً امکان ایجاد حیاط میسر نمی‌باشد و با توجه به وسعت نیز عرفاً نمازخانه‌هایی کوچک محسوب می‌شوند. مثلاً در برخی بازارهای اسلامی بنا به ضرورت اقامه نماز تنها فضایی برای نماز خواندن اختصاص داده شده است.</p> <p>- برخی از این مساجد در گسترش‌های آینده با افزودن زمین‌های مجاور به مساجدی بزرگ‌تر تبدیل می‌شوند.</p>	<p>مساجد گذری</p> <p>مساجد محله‌ای</p> <p>مساجد کوچک بازار</p>
۲	مساجد بر پایه‌ی نیایشگاه‌های موجود	<p>- مساجد بی‌حیاط منطقه‌ای یا شهری مانند ایاصوفیا - خصوصاً نمونه‌های متعدد در حوزه ترکیه و شامات - که مبتنی بر تغییر کاربری کلیساها یا سایر نیایشگاه‌ها هستند.</p> <p>- این مساجد معمولاً ویژگی‌های ساختاری سابق خود را حفظ می‌کنند و یا تغییراتی اندک می‌یابند. اما با این وجود در مواردی نیز تغییراتی اساسی در آنها انجام می‌شود که نمونه‌های شاخصی در ایران با تغییر کاربری آتشکده‌ها، مهرابه، گبری یا ایوان وجود دارد (پیرنیا ۱۳۸۷ ب، ۴۰)</p> <p>- در بیشتر موارد به این ابنیه، به مرور زمان حیاط نیز افزوده گردیده است.^۵ مسجد جامع نیریز (قرن چهارم هجری) یکی از آن نمونه‌ها است (پیرنیا ۱۳۸۷ ب، ۱۵۴). نمونه‌ی شاخص دیگر مسجد یزدخواست می‌باشد که در این مورد مقابل جهت قبله یک فضای باز محصور (حیاط) ایجاد نموده اند (نقره کار ۱۳۹۲).</p>	<p>مسجد الاقصی</p> <p>مسجد ایاصوفیا</p> <p>مسجد جامع نیریز</p> <p>مسجد یزدخواست</p>
۳	مساجد خاص	<p>- مساجد شاخصی که برای هدف یا شخص و خاندانی مشخص بنا گردیده‌اند و یا از ویژگی‌های خاصی برخوردار هستند؛ فلذا در مواردی از احکام عمومی سایر مساجد تبعیت نمی‌کنند. نمونه بارز آن مسجد (نمازخانه) شیخ لطف اله اصفهان که مختص خاندان صفوی و بالاخص شاه بوده است.</p> <p>- باید توجه نمود در مسجد شیخ لطف اله نیز به عنوان مسجدی شاخص و بی‌حیاط، میدان وسیع نقش جهان به عنوان فضای باز گسترده‌ای در کنار مسجد حاضر است.</p>	<p>مسجد شیخ لطف اله</p> <p>مسجد کبود تبریز</p>

واجب روزانه و یا بیرون رفتن امام با مردم به صحرا و دعا کردن، مستحب است» (النجفی بدون تاریخ، ج. ۱۲: ۱۵۲). اعمال روز عرفه: در باب این اعمال آمده است: «پس از نماز ظهر و عصر و پیش از اشتغال به دعا، دو رکعت نماز در زیر آسمان بجا آورد و...» (مشکینی ۱۳۸۱، ۴۶۱). سایر اعمال عبادی مستحب مانند: نماز شب، نماز استغاثه، نماز حاجت، زیارت امام حسین (ع)، اعمال شب نیمه شعبان، شب بیست و سوم رمضان، اعمال مسجد سهله و بسیاری موارد دیگر (قمی ۱۳۸۰، ۳۰۴، ۴۲۹، ۷۱۸، ۷۴۴، ۱۱۱۰، ۱۱۴۹، ۱۱۵۶).

نکته‌ی جالب توجه در دسته‌ی شاخص این عبادات، جماعت بودن آن‌ها است. علاوه بر این، عباداتی مانند حج، جزو شعائر نیز محسوب می‌شوند. از این رو، شاید بتوان یکی از دلایل انجام این عبادات در فضای باز را تعظیم شعائر و «نمایش جماعت» دانست. در نتیجه این عبادات دسته‌جمعی در زیر آسمان می‌تواند نشانه‌ی دیگری بر اهمیت و اصالت فضای باز در دین اسلام باشد. البته موارد بسیاری از کیفیت فضای باز در اماکنی دیگر چون خانه نیز، مستند به روایات وجود دارد که گویای اهمیت خاص این نوع فضا است (ناری قمی ۱۳۹۱).

فضای باز در سیره‌ی عملی^۸

با غور در تاریخ معماری مسجد و مذاقه در یکی از مهم‌ترین مساجد و - احتمالاً - سرمشق دیگر مساجد، یعنی مسجدالنبی (ص)، نگاه خاص پیامبر به فضای باز قابل مشاهده است. تمامی اقوال تاریخی در دسترس، از مستشرقین تا محدثین تأکید می‌نمایند اصولاً مسجد اولیه‌ای که پیامبر (ص) بنا نمودند یک چهار دیواری بود که دارای هیچ گونه سقفی نبود و این فضای باز محصور تمامی سطح را شامل می‌شد. باید توجه نمود اقلیم بیابانی عربستان با روزهای بسیار گرم، آفتاب سوزان و شب‌های بسیار سرد، الزاماً معماری پوشیده‌تری از یک حیاط مطالبه می‌کند. پرواضح است که توان معمارانه در جهت برآورده نمودن این انطباق اقلیمی در آن روزگار موجود بوده؛ چرا که ایجاد یک سقف گل‌اندود هزاران سال پیش از آن تاریخ نیز معمول بوده است.^۹

فضای باز در آیین‌های شریعت

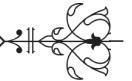
به نظر می‌رسد فضای باز و یا اصطلاحاً حیاط چیزی فراتر از عضو یا اندامی از مسجد است. اهمیت این فضا تا جاییست که احکام خاص درباره‌ی عبادت در فضای باز و حتی احکامی در خصوص عدم تسقیف مسجد موجود است و البته می‌توان تأثیر آن را در سیره و سنت پیامبر اکرم و ائمه طاهرین (ع) مشاهده نمود.

در دین مبین اسلام تأکید آشکاری بر عبادت در فضای باز وجود دارد به نحوی که پاره‌ای از مهم‌ترین عبادات و اعمال به صورت واجب یا مستحب در فضای باز انجام می‌گیرد که در زیر به برخی از آن‌ها اشاره شده است. اعمال حج مانند احکام احرام بستن: بیشتر اعمال حج به عنوان یکی از مهم‌ترین اعمال اجتماعی اسلام در فضای باز انجام می‌شود. «سایه بر بالای سر قرار دادن در حال احرام و در حال حرکت (مانند رفتن از میقات به مکه و از مکه به عرفات و مانند آن) بر مردان جایز نیست... احوط آن است که شخص محرم پس از رسیدن به مکه پیش از انجام مناسک عمره و همچنین در حال احرام در عرفات و منی، از قرار گرفتن در زیر سایه‌های متحرک مانند اتوبوس مسقف و چتر، اجتناب کند. مردان محرم هنگام حرکت در مسیر بین دو منزل، مثلاً از میقات تا مکه نباید زیر سایه بروند. اگر سایه بالای سر نباشد؛ مثل سایه‌ی دیوار ماشین اشکال ندارد. مرد محرم پس از رسیدن به منزل بنابر احتیاط واجب هنگام تردد در مکه زیر سایه نرود» (خامنه‌ای، بدون تاریخ).

نماز عیدین فطر و قربان: عید فطر و عید قربان دو عید بزرگ دین اسلامند. حضرت امام خمینی (ره) در مسأله ۱۵۲۸ این چنین بیان می‌کنند: کراهت دارد نماز عید را زیر سقف بخوانند. و یا از دیگر مراجع هم وارد است «نماز عید را در فضای باز بخواند نه زیر سقف» و همچنین مسأله‌ی دیگر بیان می‌کند «مستحب است نماز عید را زیر آسمان بخواند» (بنی‌هاشمی خمینی ۱۳۷۸، ۸۵۶).

نماز استسقا: «درخواست باران از خداوند هنگام بروز خشکسالی، با اقامه‌ی نماز استسقاء، دعا کردن در خطبه‌های نماز جمعه، عید قربان و فطر، پس از نمازهای

حداکثر می‌توان آن را سایبانی نامید تا سقف. در واقع این محدوده نیز همان فضای باز است که با اغماض آن را نیمه باز می‌توان نامید. چه بسا عنوان فضای -نیمه باز- نیز چندان در توصیف این بخش از مسجد پیامبر (ص) مناسب نباشد؛ زیرا علاوه بر اینکه مانند ایوان‌های ایرانی (به عنوان الگوی فضای نیمه باز) فضایی بی‌واسطه با حیاط بوده است؛ سقفی نفوذپذیر نیز دارد. بنابراین لازم به نظر می‌رسد که گونه‌های فضایی مسجد النبی مورد بررسی قرار گیرد.

ساخت و تغییرات مسجد النبی مطابق روایت منقول از امام صادق (ع) ۱۰ تاکیدی بر فضای باز را نشان می‌دهد تا آنجا که با سپری شدن ایام و به اصرار یاران (مسأله‌ی اقلیم) پیامبر (ص) اجازه‌ی ساخت سایه‌اندازی در بخشی از مسجد (فضای باز) را می‌دهند. به بیان دیگر، حتی با شرایط دشوار اقلیم نیز اصالت با حفظ فضای باز است (نقره‌کار، حمزه‌نژاد، و عطایی همدانی ۱۳۹۱). لازم است توجه شود بنا بر این اقوال تاریخی مسجد پیامبر (ص) دارای هیچگونه فضای بسته‌ای نبوده است. سقف نیز گل‌اندود (سنگین) نبوده و

جدول ۴. انواع فضاهای موجود و ناموجود در مسجد النبی (مأخذ: نگارندگان)

		فضاهای موجود در مسجدالنبی
فضای باز	فضای باز با سایه‌بان	
		فضاهای ناموجود در مسجدالنبی
فضای بسته	فضای نیمه‌باز	

است. در خصوص بیت‌الاحرام مشخصاً آیه ۹۶ سوره آل‌عمران بیان می‌دارد: «به یقین نخستین خانه‌ای که برای (عبادت) مردم نهاده شده همان است که در بکه (مکه مکرمه) است...». باید توجه نمود که با گذشت سال‌ها از ساخت این بنا و حریم آن از زمان هبوط نخستین انسان ۱۱ تا کنون با

نمونه‌ی مهم دیگر که نباید از آن غفلت شود مسجدالاحرام است. به محدوده‌ای که در شهر مکه واقع شده و کعبه درون آن است در اصطلاح مسجدالاحرام می‌گویند و بنا بر روایات تا جایی که این حرم گسترش یابد؛ محدوده‌ی مسجد خواهد بود (مکارم شیرازی بدون تاریخ، ج. ۳: ۱۲). مسجدالاحرام نمونه‌ای بسیار کهن‌تر از مسجد پیامبر (ص)

نمود. (مصطفی منتقمی ۱۳۸۶، ۴۵). احکامی که درباره‌ی نهی ساخت سقف برای مسجد است در دو دسته عمده قرار دارند؛ به نحوی که برخی عدم ساخت سقف برای مسجد را مستحب می‌دانند و برخی ساخت سقف برای مسجد را مکروه ذکر می‌نمایند.

الف) استحباب

«مستحب است مساجد بی‌سقف باشد و روباز و در صورت عدم نیاز بدون سایبان تا به فعل پیامبر اکرم (ص) تاسی شده باشد» (النجفی بدون تاریخ، ج. ۱۴: ۷۵).

ب) کراهت

«مکروه است مسقف بودن مساجد اما داشتن سایبان اشکالی ندارد» (القمی ۱۴۱۸، ۳۳۵).

حلبی از امام صادق (ع) پرسید: آیا نماز خواندن در مساجد سقف‌دار و سایبان‌دار مکروه است؟ امام پاسخ فرمود: «آری لکن امروز ضرر و زیانی ندارد» ۱۳ و در ادامه فرمود: «اگر حکومت عدل به پا شود او می‌داند در این خصوص چه کند» (العاملی بدون تاریخ، ۴۸۸).

در نتیجه فضای باز مساجد در احکام نیز در کنار سیره‌ی نبوی از اهمیت خاصی برخوردار است. البته آنچه مسلم است احکامی مبنی بر وجوب یا حرمت ساخت سقف برای مسجد ذکر نگردیده است که به نظر می‌رسد این دیدگاه به دلیل قابلیت پرهیز از عسر و حرج و ویژگی مطابقت با شرایط زمانه در دین اسلام باشد ۱۴.

بحث و نتیجه‌گیری

در صورتی که پذیرفته شود مسجدالنبی (ص) به عنوان مسجد ساخته شده توسط شخص پیامبر اسلام می‌تواند نقش سیره‌ی عملی را ایفا کند؛ در این باب اصرار عامدانه بر بی‌سقف بودن مسجد را می‌توان مهم‌ترین دلیل بر اثبات اصالت فضای باز در مسجد دانست. همچنین نقش فضای باز در مسجدالحرام نیز از اهمیت فوق‌العاده‌ای برخوردار است. ساختار کعبه و مسجدالنبی (ص) نشان می‌دهد فضای باز حاضر در مسجد بیشتر از یک حیاط مرکزی و یا نوع تکامل یافته‌ی آن می‌باشد و البته نمی‌توان آن را محدود به مساجد ایران نیز نمود؛ چرا که در جای‌جای پهنه‌ی قلمرو اسلامی، این مهم بروز یافته است. تأکیدی

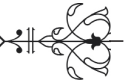
وجود تغییرات اجتماعی، پیشرفت‌های فناوری و با اعمال سلیقه‌های مختلف و متعدد، بخش‌های وسیعی از این حریم در توسعه‌های مختلف مسقف نگردیده است و همچنان کعبه در میان فضای باز قرار گرفته است. در مورد بنای کعبه نیز اشاره می‌شود: «کعبه بدون سقف بود؛ بنابراین ناودانی نیز نداشت» (کردی ۱۳۸۷، ۲۸). پرواضح است که فریضه‌ی نماز درون کعبه جایی ندارد ۱۲؛ اما خالی بودن کعبه به عنوان نمادین‌ترین بنای دین اسلام تأکید آشکاری بر اهمیت فضای باز است. نقره‌کار نیز در تأیید این مطلب می‌نویسد: کعبه «ابتدا سقف به صورت فعلی و با مصالح سنگین نداشته؛ بلکه همچون مسجد النبی سقفی سبک از شاخ و برگ درختان داشته یعنی سایبانی همچون آسمان، اندیشه‌ساز و خیال‌برانگیز بر سر داشته است. در مجموع فضای خانه کعبه در مقابل فضای طبیعت که بهترین فضا برای سیر در آفاق است؛ بهترین فضا برای حالت تمرکز و توجه و تذکر و تعقل در انسان بوده و می‌تواند زمینه‌ی مناسبی برای حالت خودآگاهی و دعا و نیایش و حالت حضور قلب و سیر در انفس و سیر و سلوک الی‌الله و وصال حضرت حق باشد» (نقره‌کار ۱۳۸۷، ۵۱۲).

لازم به ذکر است شرایط اختصاصی مسجدالحرام به سبب وجود بیت‌الله الحرام و مناسک حج می‌تواند قیاس آن را با دیگر مساجد مورد سؤال قرار دهد؛ اما باید توجه داشت تأثیر این بنای نمادین در معماری مساجد غیر قابل چشم‌پوشی است. حتی مناسک حج نیز در جایی به عنوان الگوی ساخت مسجد معرفی شده است. «مسجد برای اقامه‌ی نماز بنا می‌شود و ساحت ساختمانی مسجد متناسب با ظاهر نماز است؛ آن گونه که تشریح شده و باطن نماز، به عبارتی مناسک حج است و باطن آن سیر الی‌الله و متناسب با هر مرتبه در مراتب نزولی عرش، کعبه و مسجد است. به این ترتیب مرتبه‌ی ساختمانی بنای مسجد برای تبیین معمارانه باطن نماز کافی نیست و این معماری مسجد است که عهده‌دار بیان معمارانه باطن نماز می‌باشد» (بهشتی ۱۳۸۹، ۹۰).

فضای باز در روایات

در روایات نیز می‌توان تأکیدی را درباره‌ی حفظ فضای باز در مسجد تحت عنوان -احکام تسقیف مسجد- مشاهده

در مقایسه با مسجد عرض اندامی ندارد- پاسخ درخوری می‌تواند باشد. البته در این مجال سخن از اصالت فضای باز است و بدیهی است که می‌توان با حفظ اصالت و اولویت فضای باز به راهکارهای متنوعی پرداخت. ضمناً باید توجه نمود که از آثار انجام عبادت خصوصاً به صورت جماعت در فضای باز علاوه بر تنوع، می‌توان به جنبه‌ی اجتماعی دین اسلام و بروز اجتماعی امت نیز اشاره نمود. از سوی دیگر این گونه عبادت جمعی و عمومی در نقطه تقابل عبادت عزلت‌جویانه و گوشه‌گیر در سایر ادیان است. ۱۵.

در مجموع با بررسی وضعیت فضای باز در سیره‌ی عملی پیامبر اسلام (ص) و روایات و نمونه‌های تاریخی به وضوح می‌توان متوجه اهمیت غیرقابل‌انکار فضای باز در مسجد شد. پرواضح است که منظور از اهمیت چیزی بیشتر از یک توصیه معمارانه است که این که فضای باز مساجد در برخی منابع معماری به عنوان فضایی واسط، محل تقسیم، گذر و یا مفصل اقلیمی مطرح می‌شود. اما بر اساس مطالعات صورت گرفته، اهمیت فضای باز، بسیار بیشتر از عناوین فوق‌الذکر بوده و دارای کارکرد عبادی و به نوعی هسته‌ی اولیه مسجد است. نهایتاً آنچه در بررسی منابع و متون یافت می‌شود؛ نشان از اصالت فضای باز و تأکیدی آشکار بر آن دارد و اهمیت آن حتی می‌تواند بر شروع روند طراحی معماری مسجد از فضای باز و تلاش برای احیای عبادت در آن و یا حداقل عدم امکان حذف فضای باز بیانجامد.

که در توجه خاص روایات و شریعت به انجام امور عبادی در فضای باز نیز مشهود است. تاریخ معماری مسجد تأکیدی آشکارا بر حضور فضای باز در عرصه‌ی مسجد و عبادت در آن، دارد و نمی‌توان به طور کلی عدم وجود حیاط در برخی مساجد را دلیلی بر حذف فضای باز از کالبد مسجد دانست. چراکه این گونه مساجد عمدتاً به دلایل خاصی شکل گرفته‌اند و اساساً جنبه‌ی عمومی و الگووارگی ندارند.

به نظر می‌رسد به خصوص در شرایط معاصر معماری مسجد لازم است به مسأله‌ی فضای باز توجهی دوباره نمود. نکته‌ی بسیار حائز اهمیت در این زمینه امکان انجام عبادت در فضای باز است. متأسفانه یکی از عوامل اصلی حذف فضای باز در مساجد امروزی انجام کلیه‌ی امور عبادی در فضای سرپوشیده مسجد است. بدیهی است که در این شرایط فضای حیاط بخشی بی‌کاربرد و یک فضای ذخیره برای گسترش مسجد تلقی خواهد شد. اما اگر به حیاط به عنوان فضای باز عبادی و نه صرفاً یک فضای تقسیم نگاه شود؛ چه بسا اصولاً نیاز به گسترش مسجد نیز از بین برود. هر چند در این زمینه می‌توان از بام نیز به عنوان فضای باز عبادت استفاده نمود.

از سوی دیگر این مسأله که امروزه مساجد، فضاهایی سرپوشیده تلقی می‌شوند؛ آسیب‌هایی به دنبال دارد که نخستین آن نیاز به هزینه‌ی اولیه ساخت بسیار زیاد است. در خصوص برخی توجیهات اقلیمی که در این رابطه مطرح می‌شود؛ ایجاد شبستان زمستانی برای استفاده در شرایط بحرانی - که در طول تاریخ شکل گرفته و اساساً

پی‌نوشت

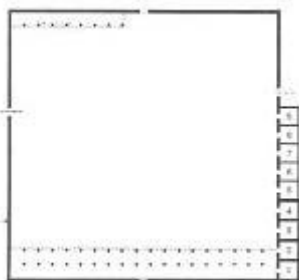
- تغییرات مسجد جامع عتیق اصفهان در طول تاریخ در جدول ۵ ارائه شده است. جدول ۵. تغییرات مسجد جامع عتیق اصفهان در طول تاریخ (مأخذ: حجت و ملکی ۱۳۹۱، با تصرف و تلخیص)

سیر تطور مسجد جامع اصفهان				
دوره پنجم	دوره چهارم	دوره سوم	دوره دوم	دوره اول

۲. توجه به فضای باز در مسجدالنبی در نقشه‌ی این بنا، به وضوح دیده می‌شود.

تصویر ۴. نقشه مسجدالنبی و توجه به فضای باز (ماخذ: هیلن براند ۱۳۹۰)

۳. لازم به ذکر است با توجه به نقشه و همچنین وجود مقابر در ضلع قبله‌ی این بنا، مسجد بودن و یا شکل اولیه آن جای بررسی بیشتری دارد.
۴. مقصود در اینجا سرزندگی و جریان حضور در حیاط و فضای باز مسجد است.
۵. این گسترش آگاهانه می‌تواند تأکیدی باشد بر اهمیت خاص فضای باز در معماری مسجد، چرا که چهارتاقی واحدی است سرپوشیده که به بیرون نگاه می‌کند و به راحتی با روش همانندسازی (کنار هم قرار دادن چهارتاقی‌ها به عنوان واحدهای حجمی) گسترش می‌یابد و فضای بسته‌ای به نام شبستان ستون‌دار پدید می‌آورد. پس حضور حیاط در این نمونه از مساجد ممکن است حاکی از تعمدی در ایجاد و حفظ فضای باز باشد.
۶. پاسخ ارائه شده به استفتاء از سوی آیت اله مکارم شیرازی (بنی‌هاشمی خمینی ۱۳۷۸، ۸۵۶).
۷. پاسخ ارائه شده به استفتاء از سوی آیت اله بهجت (بنی‌هاشمی خمینی ۱۳۷۸، ۸۵۶).
۸. مقصود از سیره‌ی عملی آن چیزی است که رسول اکرم (ص) و ائمه هدی (ع) در طول زندگی مبارک، به آن مبادرت می‌نموده‌اند و به عنوان یکی از منابع رجوع و استنباط احکام مدنظر قرار می‌گیرد.
۹. در منطقه بین‌النهرین «تقریباً در اوایل هزاره‌ی چهارم پیش از میلاد مسیح نوشتن، هنر، معماری ساختمانی و شکل‌های جدید حکومتی پدیدار گردید» (زارعی ۱۳۸۹، ۱۳).
۱۰. «امام صادق (ع) فرمود: رسول خدا، مسجد خود را با یک خشت بنا کرد سپس مسلمانان زیاد شدند. گفتند: ای رسول خدا اگر امر فرمایی تا بر وسعت مسجد افزوده شود؛ فرمود: آری، پس بر وسعت آن افزوده شد و پیامبر صلی اله علیه و آله با یک خشت و نیم آن را بنا کرد. پس از آن مسلمانان زیاد شدند؛ گفتند: ای رسول خدا اگر فرمان دهی تا بر مسجد افزوده شد؛ فرمود: آری و امر فرمود تا بر وسعت آن افزوده شد و دیوار آن با دو خشت بنا شد. سپس حرارت آفتاب شدت یافت. مسلمانان گفتند: ای رسول خدا اگر امر کنی تا برای مسجد سایبانی درست شود؛ فرمود: آری و فرمان داد. تا از تنه‌ی درخت خرما ستون‌هایی در مسجد بر پا شد و سقف آن را با چوب و برگ درختان و گیاه (اذخر) پوشاندند. مسلمانان در مسجد بودند تا اینکه باران به آن‌ها رسید و سقف مسجد چکه می‌کرد؛ گفتند: ای رسول خدا اگر فرمان دهی تا سقف گل‌اندود شود. پیامبر به آن‌ها فرمود: (باید) سایبانی همچون سایبان موسی (ع) باشد. همواره مسجد همان گونه بود تا آن حضرت از دنیا رفت» (العاملی بدون تاریخ، ۴۸۷).
۱۱. در برخی منابع زمان ساخت کعبه مبتنی بر روایات حتی پیش از آدم (ع) ذکر شده است (کردی ۱۳۸۷).
۱۲. «امام جعفر صادق (ع): داخل کعبه نماز واجب نخوانید...» (نوری بدون تاریخ، ج. ۳: ۱۹۳).
۱۳. در غنائم این گونه آمده است: اشکالی که در این باره گرفته می‌شود این است که در اکثر مناطق امکان استفاده از مسجد وجود ندارد؛ مگر اینکه مسجد مسقف باشد. بنابراین شاید منظور از منع تسقیف، مسقف ساختن همه قسمت‌های مسجد و یا در بعضی از مناطق است. (القمی ۱۴۱۸، ۷۵)
- مقدس اردبیلی نیز ضمن استناد به خبر «حلبی» در این باره می‌نویسد: سخنی وجود ندارد در این که روباژ بودن مساجد، مستحب است در عین این که مسقف بودن آن‌ها مکروه است؛ مگر این که با چیزهایی غیر از گل مثل حصیر تسقیف شوند (مقدس اردبیلی بدون تاریخ، ۱۴۸).
۱۴. «خدا در تکالیفی که برای شما معین می‌کند؛ آسانی و سهولت را می‌خواهد؛ نه سختی. این شریعت، شریعت سهله و سمحه است» (مطهری ۱۳۶۴، ۲۵۵).
۱۵. نماز زیر سقف آسمان تبلور احساس بی‌واسطگی است هرچند خداوند منحصر به آسمان نباشد. این عبادت دسته‌جمعی رو به قبله و زیر نگاه آسمان می‌تواند بهترین نمایش درونگرایی و برونگرایی عبادت در اسلام باشد. در عین توجه درونی، نمایش بیرونی و حضوری فعال در عالم دارد. همچنین نباید از کارکردهای اجتماعی فضای باز غافل بود. بخصوص در دنیای فشرده‌ی شهری، می‌توان برخلاف تلاش برای پوشش هرچه بیشتر زمین با ایجاد فضاهای باز تنفس‌گاهی برای مردمان خسته از فضاهای بسته فراهم نمود. مطمئناً این فضای باز قادر به تعاملات بیشتر با جامعه خواهد بود تا فضای بسته و محدود. بسته شدن فضای عبادی تأثیر مستقیم بر عبادت‌کنندگان خواهد داشت (سلمانی ۱۳۹۲، ۹۳).

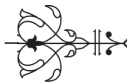

منابع

۱. قرآن کریم، ترجمه‌ی علی مشکینی.
۲. العالمی، محمد بن الحسن الحر. بدون تاریخ. وسائل الشیعه، ج ۳. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۳. القمی، ابوالقاسم. ۱۴۱۸ ه.ق. غنایم الایام فی مسائل الحلال و الحرام، ج ۲. قم: مرکز النشر التابع لمکتب العالم الاسلامی.
۴. النجفی، محمدحسن. بدون تاریخ. جواهر الکلام، ج ۱۲ و ۱۴. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۵. امین‌زاده گوهرریزی، بهناز. ۱۳۷۸. حیاط مساجد بررسی سیر تاریخی و تحول. در مجموعه مقالات همایش معماری مسجد: گذشته، حال، آینده، ج ۱، ۳۰-۳۴. تهران: دانشگاه هنر.
۶. بنی‌هاشمی خمینی، سید محمد حسن. ۱۳۷۸. توضیح المسائل مراجع، ج ۱. قم: اسلامی.
۷. بهشتی، سید محمد. ۱۳۸۹. مسجد ایرانی مکان معراج مؤمنین. تهران: روزنه.
۸. پیرنیا، محمد کریم. ۱۳۸۷. آشنایی با معماری اسلامی ایران. تهران: سروش دانش.
۹. پیرنیا، محمد کریم. ۱۳۸۷. سبک شناسی معماری ایرانی. تهران: سروش دانش.
۱۰. حجت، عیسی، و مهدی ملکی. ۱۳۹۱. هم‌گرایی سه‌گانه‌ی بنیادین هندسی و پیدایش هندسه‌ی مسجد ایرانی. نشریه هنرهای زیبا-معماری و شهرسازی ۱۷ (۴): ۵-۱۶.
۱۱. رنه دالماتی، هنری. ۱۳۳۵. سفرنامه از خراسان تا بختیاری، ج ۱. تهران: امیر کبیر.
۱۲. زارعی، محمدابراهیم. ۱۳۸۹. آشنایی با معماری جهان. تهران: فن آوران.
۱۳. سلمانی، امیر. ۱۳۹۲. گسترش و نوسازی مسجد حوری. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده معماری. دانشگاه هنر اصفهان.
۱۴. طاهباز، منصوره، و شهناز جلیلیان. ۱۳۹۰. اصول طراحی همساز با اقلیم در ایران با رویکرد به معماری مسجد. تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
۱۵. طهوری، نیر. ۱۳۹۱. ملکوت آینه‌ها. تهران: علمی و فرهنگی.
۱۶. قمی، شیخ عباس. ۱۳۸۰. کلیات مفاتیح الجنان. ترجمه‌ی کمره‌ای. تهران: صبا.
۱۷. کردی، محمد طاهر. ۱۳۸۷. کعبه و مسجدالحرام در گذر تاریخ. ترجمه‌ی هادی انصاری. تهران: مشعر.
۱۸. مشکینی، علی. ۱۳۸۱. مفتاح الجنان. تهران: الهادی.
۱۹. مصطفی منتقمی، فریناز. ۱۳۸۶. احکام فقهی مسجد. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده فقه و حقوق. دانشگاه آزاد اسلامی واحد لاهیجان.
۲۰. مطهری، مرتضی. ۱۳۶۴. اسلام و مقتضیات زمان. قم: صدرا.
۲۱. مقدس اردبیلی، احمد بن محمد. بدون تاریخ. مجمع الفائده و البرهان، ج ۲. قم: موسسه النشر الاسلامی التابعه لجماعه المدرسین بقم.
۲۲. مکارم شیرازی، ناصر. بدون تاریخ. تفسیر نمونه، ج ۳. قم: مؤسسه‌ی تحقیقات و نشر معارف اهل بیت (ع).
۲۳. ناری‌قمی، مسعود. ۱۳۸۹. مطالعه‌ی معناشناختی در باب مفهوم درونگرایی در شهر اسلامی. نشریه هنرهای زیبا-معماری و شهرسازی ۱۷ (۴۳): ۶۹-۸۲.
۲۴. ناری‌قمی، مسعود. ۱۳۹۱. تقدس فراگیر فضا در اسلام: نگاه تکلیف‌گرا. نشریه هنرهای زیبا-معماری و شهرسازی ۱۷ (۴): ۴۹-۶۰.
۲۵. نقره‌کار، عبدالحمید. ۱۳۸۷. درآمدی بر هویت اسلامی در معماری و شهرسازی. تهران: وزارت مسکن و شهرسازی.
۲۶. نقره‌کار، عبدالحمید، مهدی حمزه نژاد، و محمدرضا عطایی همدانی. ۱۳۹۱. اصول حاکم بر طراحی مسجد بر اساس الگوی مسجد پیامبر. در مجموعه مقالات اولین همایش ملی معماری و شهرسازی اسلامی. تبریز: دانشگاه هنر اسلامی تبریز.
۲۷. نقره‌کار، عبدالحمید. ۱۳۹۲. خانه کعبه، سلول بنیادین در طراحی نیایشگاه‌های مطلوب. پژوهش‌های معماری اسلامی ۱ (۱): ۲۳-۴۰.
۲۸. نوایی، کامبیز، و کامبیز حاجی قاسمی. ۱۳۹۰. خشت و خیال، شرح معماری اسلامی ایرانی. تهران: سروش.
۲۹. نوری، حسین بن محمد تقی. بدون تاریخ. مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، جلد ۳. بیروت: مؤسسه آل‌البیت لاحیاء التراث.
۳۰. هیلن براند، رابرت. ۱۳۹۰. معماری اسلامی. ترجمه‌ی ایرج اعتصام. تهران: سازمان فناوری اطلاعات و ارتباطات شهرداری تهران.
۳۱. <http://www.google.com/earth/> (دسترسی در ۱۳۸۶/۴/۲۵)
۳۲. خامنه‌ای، سید علی. بدون تاریخ. استفتانات - اعمال عمره - مسأله ۱۹۱ و ۱۹۲. دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای. (دسترسی در ۱۳۹۳/۱۲/۲۳) <http://farsi.khamenei.ir/treatise-content?id=۳۳۰۱#۲۲۰>

References

1. *Quran*, Translated by Ali Meshkini.
2. Al-Ameli, Muhammad ibne al-Hasan al-Hor. No Date. *Vasaal al-Shia, Vol.2*. Beirut: Dar Ehyae al-Torath al-Arabi.

3. Al-Najafi, Muhammad Hassan. No Date. *Javaher al-Kalam*. Vol. 12, 14. Beirut: Dar Ehyae al-Torath al-Arabi.
4. Al-Qomi, Abolqasem. 1997. *Ghanyem al-Ayam fi Masaele al-Halal va al-Haram*, Vol.2. Qom: Publication center of Altabe le' maktab Alalam Alislam.
5. Aminzade Goharrizi, Behnaz. 1999. Analysis of Historical Path and Evolutions of Mosque Courtyard. In *Architecture of the Mosque Conference; Past, Present, Now*, Vol.1. 30-34. Tehran: Art University.
6. Banihashemi Khomeini, Seyed Mohammad Hassan. 1999. *Tozih al-Masael Maraje*. Vol.1. Qom: Eslami.
7. Beheshti, Seyed Mohammad. 2010. *Iranian Mosque, Place of the Believer's Ascension*. Tehran: Rozane.
8. Hillenbrand, Robert. 2011. *Islamic Architecture: Form, Function, and Meaning*. Translated by Iraq Etesam. Tehran: ICT Organization of Tehran Municipality.
9. Hojjat, Easa, and Mahdi Maleki. 2012. Convergence of Three Fundamental Geometric Types & Genesis of the Persian Mosque's Geometry. *Honar-ha-ye-Ziba Memari-va-Shahrsazi* 17(4):5-16.
10. Kordi, Muhammad Taher. 2008. *Kaaba and Masjid al-Haram in History*. Translated by Hadi Ansari. Tehran: Mashar.
11. Makarem-Shirazi, Naser. No Date. *Tafsir Nemune*, Vol. 3. Qom: Researching and Publication Institute of Maaref Ahle Beyt.
12. Meshkini, Ali. 2002. *Meftah al-Janan*. Tehran: al-Hadi.
13. Moghadas Ardabili, Ahmad ebne Mohammad. No Date. *Majma al-Faede va al-Borhan*, Vol. 2. Qom: Research and Publishing Institute of Maeref Ahl-e-Beit.
14. Mustafa Montaghehi, Farinaz. 2007. *Fegh'hi Ahkam of Mosque*. M.A. Thesis. Department of Fegh'h and law. Islamic Azad University. Lahijan Branch.
15. Muttahari, Morteza. 1985. *Islam and Requirements of Time*. Qom: Sadra.
16. Nari Qomi, Masoud. 2010. Introversion: A Conceptual Study about the Introversion in Islamic City. *Honar-ha-ye-Ziba- Memari va Shahrsazi* 2(43): 69-82.
17. . Nari Qomi, Masoud 2012, the Holistic Sacredness of Space in Islam. *Honar-ha-ye-Ziba- Memari va Shahrsazi* 17(4): 49-60.
18. Navae, Kambiz, and Kambiz Haji Ghasemi. 2011. *Adobe and Imagination, Description of Islamic Iranian Architecture*. Tehran: Soroosh.
19. Noghrekar, Abd al-Hamid, Mahdi Hamzenezhad, and Mohammadreza Atee Hamedani. 2012. Dominated Principals on Mosque Designing Based on Model of the Prophet's Mosque. In *First National Conference on Islamic Architecture and Urbanism*. Tabriz: Islamic Art University of Tabriz.
20. Noghrekar, Abd al-Hamid. 2008. *Introduction to Islamic Identity in Architecture and Urbanism*. Tehran: Ministry of House and Urban Developing.
21. Noghrekar, Abd al-Hamid. 2013. House of Kaaba; Fundamental Cell in Designing Adorable Shoeplaces. *Journal of Research in Islamic Architecture* 1(1): 23-40.
22. Nori, Hossein ebne Mohammad Taghi. No Date. *Mostadrak al-Vasael and Mostanbet al-Masael*, Vol. 3. Beirut: Institute of Al al-Beit le Ehyae al-torath.
23. Pirnia, Muhammad Karim. 2008. *Introduction to Islamic Architecture of Iran*. Tehran: Soroush-e-Danesh.
24. Pirnia, Muhammad Karim. 2008. *Stylistics of Iranian Architecture*. Tehran: Soroush-e-Danesh.
25. Qomi, Sheikh Abbas. 2001. *Generalities of Mafatih al-Janan*. Translated by kamareie. Tehran: Saba.
26. Rene d'Allemagne, Henry. 1956. *Du Khorassan au pays des Backhtiaris: trois mois de voyage en Perse*, Vol.1. Tehran: Amir Kabir.
27. Salmani, Amir. 2013. *Development and Renovation of Huri Mosque*. M.A. thesis. Department of Architecture. Art University of Isfahan.
28. Tahbaz, Mansure, and Shahnaz Jalilian. 2011. *Designing Principals of Compatible with Climate in Iran with Emphasizing on Mosque Architecture*. Tehran: Shahid Beheshti University.
29. Tahouri, Nayer. 2012. *Malakout of Mirrors*. Tehran: Elmi va Farhangi.
30. Zareie, Muhammad Ibrahim. 2010. *Acquaintance with World Architecture*. Tehran: Fan Avaran.
31. <http://www.google.com/earth/> (Accessed July 16, 2007).
32. Khamenei, Seyed Ali. No Date. Esteftaat, Aamal More, 191 and 192 Question. The Publication and Preservation Office for Ayat Allah Khamenei. <http://farsi.khamenei.ir/treatise-content?id=220#3301> (Accessed March 14, 2015).

Analysis of the Importance, Priority and Originality of Open Space in the Mosque

Amir Salmani *

MA in architecture, Art University of Isfahan.

Mohammad Hossein Rahimi**

MA student in Department of Architecture, Science and Research branch of Tehran, Islamic Azad University (Corresponding Author)

Mehdi Khakzand***

Assistant Professor of Landscape Architecture, School of Architecture and Urban studies, Iran University of Science and Technology

Received: 15/09/2015

Accepted: 04/01/ 2016

Abstract

Mosque is one of the most important Muslims buildings and one of the best expressions of Islamic community (Ummah). In spite of considerable architectural history of the mosque in Islam and Iran, it seems that there are significant questions about the ideal mosque in Islam. For example «open space» (or courtyard), regarding its undeniable importance according to Islamic tradition (Sirrah & Sunnah) and architectural history of the mosque, has being weakened. The open space in mosque which not only improves the quality of architecture but also worshipping within has a special significance. Neglecting this importance has led to gradually reducing or even eliminating the open space in the mosques. In this regard, a combined style was choose to examine the originality of open space, using historical interpretation and content analysis methods about the main references of Islam (the Quran, Hadith and life of Prophet (PBUH)). Therefore, the original mosques of centers of Islamic territory from the beginning of Islam to the sixteenth century and also mosques without open space were reviewed. Then Masjid an-Nabawi considering the approach of the Prophet (PBUH) about its architecture and Masjid al-haram were added to the analysis.

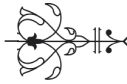
Despite of common categorizing of mosques based on closed spaces, the masjid An-Nabawi which had been built by supervising of the last Prophet (PBUH) hadn't any closed space. Considering the hard climatic requirements, available roof construction technics and user requests (based on historical texts), prophet's decision to not making a hard roof is a major reason of priority of open space in mosque. Masjid al-haram as an ancient religious Islamic site and one of the most symbolic aspects of Islam has always been in open space and even hadn't had roof itself during thousands years.

There are also many prayers and Islamic rites which should be - or is better to - done under sky, especially not personal ones like Hajj, Fitr Salah, Qorban Salah. This could be remarked as a presentation of public aspect of worship in Islam in contrary of the isolation in some other religions (e.g. Christianity, Judaism and Buddhism). It is more impressive by attention to mosque's major function: daily congregational prayer (Salaat Al-Jamaah). Also there is some Islamic advises about not making roofed mosque. The important point about these sentences is removing any obligation about building mosques with or without roof which could cause many difficulties. But it doesn't mean there is a neutral viewpoint. Advises is showing the priority of open space to closed spaces.

* a.salmanei@yahoo.com

** Parsarch86@gmail.com

*** mkhakzand@iust.ac.ir

Regarding the pattern of masjid An-Nabawi, open space is always noticeable part of architectural history of mosque, especially in major mosques of main centers of Islamic territory during more than fourteen hundreds years. It could be more significant by attention to their various climatic, cultural, architectural, historical, technical differences in a vast geography and long time period. It could be led us to re-categorize mosques not only based on closed space but also caring open space changes. There are also many evidences showing mosque yards as a place for saying prayer and worship.

The most opposite point of the importance of open space in mosques are some mosques without open space. These mosques which are totally closed space might be referenced as contravention to open space based mosques. In analyzing these samples two points must be considered: first is the flexibility of Islamic sentences especially in form design and Islamic accommodation with local properties. Second is capacity of these mosques to be referenced via masjid An-Nabawi. However by studding about these samples we could categorizing them in three: first are very little mosques which usually are consist of one or two rooms and direct access from outdoor in which preparing open space isn't possible. These are neighborhood chapels that could be developing into mosques in future. Second are large mosques that are transformed from churches or other religion's temples e.g. Hagia Sophia & Al-Aghsa. These types usually conserve their structural and architectural specifications but there are examples which open space had been attached to them e.g. Yazd-Khast and Jame-Neireez. Third are special ones which had been built for specific purposes or particular condition such as Sheikh-Lotf-Allah mosque. These ones couldn't be referenced as major movement in mosque design. By analyzing these evidences, it is obvious that open space shouldn't be neglected or reduced to a division junction and light-supplying space. It is a heritage and beyond; one of the major parts of mosque. Imagining the closed space as main space of worships in mosque can cause many problems such as costly construction, time-consuming build programs, circulation and space access difficulties, ventilation and light-gaining challenges and isolation effects on users.

As result, the collected evidences show not only open space in the mosque is a section or basic part of mosque, but also open space has originality in the mosque design and the worship within is a forgotten aspect of this fundamental part.

Keywords: Mosque, Architecture, Court, Open Space, Islam.

Managing Director: vice chancellor for
research-Iran University of Science and Technology

Editor-in-chief: Abdol Hamid Noghreh Kar

Administrative Director:

Mohammad Mannan Raeesi

Administrative assistant:

AmirHosein Yousefi

Persian literary Editor: Sara Motevalli

English literary Editor: Omid Khazaeian

Editorial Board Members:

Seyyed Gholam Reza Eslami: Associate Professor,
Tehran University

Hasan Bolkhari: Associate Professor, Tehran University

Mostafa Behzadfar: Professor,

Iran University of Science and Technology

Mohammad Reza Pourjafar: Professor,

Tarbiat Modares University

Mahdi Hamzeh Nejad: Assistant Professor,

Iran University of Science and Technology

Esmail Shieh: Professor, Iran University

of Science and Technology

Manoochehr Tabibian: Professor, Tehran University

Mohsen Faizi: Professor, Iran University

of Science and Technology

Hamid Majedi: Associate Professor, Science and

Research Branch, Islamic Azad University

Asghar Mohammad Moradi: Professor, Iran University

of Science and Technology

Gholam Hossein Memariyan: Professor, Iran University

of Science and Technology

Fatemeh Mehdizadeh: Associate Professor, Iran University

of Science and Technology

Mohammad Naghizade: Assistant Professor, Science and

Research Branch, Islamic Azad University

Ali Yaran: Associate Professor, Iran Ministry of Science,

Research and Technology

Design assistant: AmirHosein Yousefi

Reviewers for Volume3, Number9:

Bahman Adibzadeh, Associate professor, Shahid Beheshti
University

Azita Balali Oskuie: Assistant Professor, Tabriz Islamic Art
University

Lida Balilianasl: Assistant Professor, Tabriz Islamic Art
University

Mohammad Reza Bemanian: Professor, Tarbiat Modares
University

Mahdi Hamzeh Nejad: Assistant Professor, Iran University of
Science and Technology

Mohammad Manan Raesi: Assistant Professor, Iran University
of Science and Technology

Mohamad Ranjbar Kermani: Assistant Professor, Qom
University

Seid Mohammad Hoscin Zakeri: Assistant Professor, Shiraz
University

Ali Omranipur: Assistant Professor, kashan University

Minoo Gharabeiglu: Assistant Professor, Tabriz Islamic Art
University

Mohamad Bagher Kabirsaber: Assistant Professor, University of
Tehran

Mansureh Tahbaz: Associate Professor, Sahid Beheshti
University

Jafar Taheri: Assistant Professor, Ferdosi University

Abolfazl Meshkini: Assistant Professor, Tarbiat Modares
University

Ghasem Motalebi: Assistant Professor, University of Tehran

Asghar Mohammad Moradi: Professor, Iran University of
Science and Technology

Fatemeh Mehdizadeh Seraj: Associate Professor, Iran
University

of Science and Technology

Seid Rasool Moosavi Haji: Associate Professor, Mazandaran
University

Masood Nari Qomi: Assistant Professor, Kashan University

Ahad Ebrahimi Nezhad: Assistant Professor, Tabriz Islamic Art
University

Parisa Hashempur: Assistant Professor, Tabriz Islamic Art

Behzad Vasiq: Assistant Professor Jondy Shapoor University

▣ **The Latent Pattern of Spatial Arrangement in Iranian-Islamic Houses (Case study of Rasoulia House, Yazd)**

Hassan Ali Pourmand / Fatemeh Tabatabaei Malazi

▣ **Surveying the Tools and Methods of Creating Privacy in the Zinat-ol Mulk Traditional House in Shiraz (Based on the Quran Verses and Islamic Hadiths)**

Kourosh Momeni / Neda Naseri

Analysis of the Importance, Priority and Originality of Open Space in the Mosque

▣ Amir Salmani / Mohammad Hossein Rahimi / Mehdi Khakzand

▣ **Comparing of Stylistics of Iranian mosques architecture and Persian poetry**

Afsaneh Khatonabadi

Urban Management of Urban Economic Spaces in Islamic Era and Development and Application of it in Contemporary Iranian Cities

▣ Mohammad Hossein Sharifzadegan / Behzad MalekpourAsl

Analytical comparison between Western Conservation Viewpoints and Islamic Ideology in Expressing Metaphysical Aspects of Architectural Heritage

▣ Reza Abouei / Mohammad Reza Owlia / Zohreh Yadegari / Shahab Efazat

**The role of restorer in restoring monuments of Islamic culture and civilization
A review of restoration approaches in restoration knowledge based on human factor
in restoration**

▣ Mahmood Arzhmand / Ahmad Aminpoor